

Οργανωμένη μάθηση, έρευνα και δημιουργία στο Νηπιαγωγείο

Μάρω Πικροδημήτρη, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Περίληψη

Στην αυγή του 21ου αιώνα τα παιδιά στο Νηπιαγωγείο πρέπει να ακούν μόνο παραμύθια, να μαθαίνουν μόνο τραγούδια και να περνούν ευχάριστα την ώρα τους; «Τα παιδιά παίζουν» ή μαθαίνουν «παίζοντας»; Ένα δίλημμα μπροστά στο μεγαλείο της γνώσης, που τρέχοντας αδιάκοπα, δύσκολα κατακτιέται και αφομοιώνεται.

Το Νηπιαγωγείο, ως η βάση του εκπαιδευτικού συστήματος, όχι μόνο δομεί τη γνώση με φαντασία και αυτενέργεια αλλά και πρωτοπορεί. Ως πρώτο σκαλοπάτι της διά βίου εκπαίδευσης του ανθρώπου, η ευθύνη της Πολιτείας και του κλάδου μας είναι τεράστια. Γι' αυτό, ως καθοδηγητικά όργανα του κλάδου μας, οφείλουμε να μεταδώσουμε στις συναδέλφους Νηπιαγωγούς το δυναμικό πνεύμα της αποδοχής του νέου χωρίς την περιφρόνηση του παλαιού. Τότε μόνο, μέσα από αυτή την πάλη και τη νέα σύνθεση, ανταποκρινόμαστε στις απαιτήσεις των καιρών.

Είναι γνωστό ότι η παιδεία του ανθρώπου δεν αρχίζει ούτε τελειώνει με την εγκύκλια μόρφωσή του, αλλά διαρκεί από του λίκνου μέχρι του τάφου, ως διά βίου παιδεία-μάθηση, που κακώς στη χώρα μας ονομάστηκε διά βίου εκπαίδευση. Γι' αυτό και πρέπει να είναι πάντα επίκαιρη, ώστε να μπορεί να ανταποκρίνεται στις εκάστοτε απαιτήσεις των καιρών. Το Νηπιαγωγείο, ως πρώτος κρίκος αυτής της εκπαιδευτικής αλυσίδας - διαδικασίας, οφείλει όχι μόνο να παρέχει στο παιδί την απαιτούμενη γνώση με τον καλύτερο δυνατό τρόπο

Η κ. Μάρω Πικροδημήτρη είναι Πάρεδρος ε.θ. Προσχολικής Αγωγής του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

αλλά και να πρωτοπορεί.

Ο εκπαιδευτικός δεν πρέπει να ξεχνά ότι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, του διαδικτύου, της επανάστασης στα γονίδια και τόσων άλλων, οι αλλαγές είναι τόσο γρήγορες που ο σύγχρονος άνθρωπος όχι μόνο αδυνατεί να τις αφομοιώσει αλλά και να τις παρακολουθήσει. Οι αλλαγές που κάποτε γίνονταν σ'έναν ορίζοντα 20 ή 30 και πλέον ετών, σήμερα ως χιονοστιβάδα συντελούνται σε μια πενταετία ή μερικές φορές και νωρίτερα.

Η επιστήμη της Παιδαγωγικής δεν μπορεί ασφαλώς να αποτελέσει εξαίρεση μπροστά στη θύελλα των γνώσεων που καθημερινά μας κατακλύζουν. Η προδημοτική εκπαίδευση αποτελεί όχι μόνο τη βάση, αλλά και την πυξίδα της όλης μετέπειτα εξέλιξης και πορείας του παιδιού-πολίτη. Έτσι, οι εκάστοτε παιδαγωγικές γνώσεις του εκπαιδευτικού δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι στατικές αλλά δυναμικές και συνεχώς να ανανεώνονται. Αυτό σημαίνει ότι από τη μια πρέπει να αξιοποιούνται από τον ίδιο για να είναι σε θέση να κατανόει τον τρόπο δράσης των παιδιών και από την άλλη πρέπει να αξιοποιούνται τόσο για την αξιολόγηση των παιδιών, όσο και για την αξιολόγηση του ίδιου με αυτοκριτική και ετεροκριτική. Γιατί έτσι μόνο θα βελτιώνεται τόσο ο ίδιος όσο και τα παιδιά του και θα αποκτήσει αυτοπεποίθηση στο έργο του.

Ο μεγάλος μας δάσκαλος J. Piaget μας έμαθε πως στην ηλικία των 4-6 ετών κυριαρχεί στο παιδί ο εγωκεντρισμός στο λόγο και στη σκέψη του. Γι' αυτό, αντίθετα με τη συνηθισμένη και εύκολη ως τώρα πρακτική της παροχής «έτοιμων συνταγών» ή ελεύθερων δήθεν αλλά ουσιαστικά κατευθυνόμενων δραστηριοτήτων, πρέπει το παιδί να βοηθηθεί και να απελευθερωθεί από την καταπιεστική αυθεντία του εκπαιδευτικού. Αυτό σημαίνει πως πρέπει να αναπνεύσει ελεύθερα, ζώντας στο μαγνητικό κόσμο του. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα ο εκπαιδευτικός να διδάσκεται από το παιδί. Δύσκολο ίσως το έργο του αλλά η ικανοποίησή του στο τέλος απέραντη. Το παιδί πρέπει να μάθει να σταθεί στα πόδια του, να μάθει να πετάει και όχι να περπατάει και να πετάει ο εκπαιδευτικός γι' αυτό.

Στο πολύ αξιόλογο βιβλίο *Εργασία με το γραπτό λόγο* (Delhaxhe et al, 1998) επισημαίνονται τα παραπάνω κατά τρόπο εμφαντικό. «Το σύγχρονο Νηπιαγωγείο διατρέχεται δυστυχώς ακόμη και σήμερα από δύο ρεύματα ιδεών, το εμπειρικό και το ρομαντικό, όπως χαρακτηρίστηκαν». Το πρώτο ρίχνει το βάρος κυρίως στη μετάδοση γνώσεων και δεξιοτήτων με σκοπό την προετοιμασία των παιδιών για την είσοδό τους στο Δημοτικό Σχολείο, χωρίς ιδιαίτερη οργάνωση των γνωστικών αντικειμένων. Ενώ το δεύτερο, το ρομαντικό, δίνει προτεραιότητα κατά κύριο λόγο στην ολοκλήρωση και κοινωνική ενσωμάτωση του παιδιού, στην αυτονομία και στην έκφραση της προσωπικότητάς του. Το παιδί, δηλαδή, πρέπει να προσαρμοστεί ομαλά από το άμεσα οικογε-

νειακό στο νέο του σχολικό και διαρκώς διευρυνόμενο κοινωνικό περιβάλλον. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά θέτουν ερωτήματα που κάθε φορά βασανίζουν τον εκπαιδευτικό στην προσπάθειά του να οργανώσει καινούργιες ιδέες και σχέδια δράσης με αυτά. Πώς όμως θα ενθαρρύνει αυτή τη διαδικασία; Τι υλικό θα χρησιμοποιήσει ώστε να υλοποιούνται οι σχεδιασμοί του αλλά και να ανταποκρίνονται συνέχεια στα ενδιαφέροντα των παιδιών; Πώς θεωρία και πράξη θα δέσουν διαλεκτικά, ώστε το ένα να είναι αποτέλεσμα και προϋπόθεση του άλλου;

Απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα μας δίνει η θεωρία του Δομητισμού με πρωτεργάτη τον J. Piaget, που είναι ταυτόχρονα σύνθεση και ξεπέραςμα του εμπειρικού και του ρομαντικού ρεύματος όπως αναφέρθηκε πιο πάνω. Το παιδί, δηλαδή, ούτε παίζει ούτε μαθαίνει μόνο, αλλά μαθαίνει παίζοντας. Παίζει, δηλαδή, ανιχνεύει, ψηλαφεί, ρωτά, διερευνά, χαίρεται, θυμώνει, καταστρέφει, αντιδρά, διαλογίζεται, μονολογεί, συζητά, δημιουργεί, φαντάζεται, ονειρεύεται μέσα στο δικό του μαγικό κόσμο της αθωότητας. Βήματα, σκαλοπάτια που τα παιδιά ανεβοκατεβαίνουν και κάποια στιγμή, διαφορετική για το καθένα, σταματούν σε ένα από αυτά. Εδώ το κάθε παιδί θα παραμείνει το διάστημα που θα του επιτρέψει να αναδομήσει, να αναδιοργανώσει, να αφομοιώσει και να εναρμονίσει, δηλαδή να προσαρμόσει δημιουργικά τη γνώση που έχει αποκτήσει, ώστε να μεταβεί στο επόμενο επίπεδο-σκαλοπάτι. Είναι θα λέγαμε ένα γνωστικό οικοδόμημα που χτίζεται σταδιακά, ενσωματώνοντας το νέο στοιχείο στο ήδη αφομοιωμένο παλιό. Και ως μία σύνθεση στα δύο προηγούμενα ρεύματα του εμπειρισμού-θέσης και ρομαντισμού- αντίθεσης, θα δομεί τη γνώση δυναμικά ώστε το «εν δυνάμει» διά του «εν ενεργεία» να γίνει εντελέχεια, δηλαδή κατορθωμένη φύση, όπως θα έλεγε ο Αριστοτέλης.

Η δομητική αυτή εκπαιδευτική διαδικασία από μέρους του εκπαιδευτικού, στην προσπάθειά του να μεταδώσει τις νέες γνώσεις κάθε φορά, απαιτεί μια προγραμματισμένη λειτουργική οργάνωση, δηλαδή ένα χώρο όπου τα παιδιά θα έχουν τη δυνατότητα να δημιουργούν σε ένα περιβάλλον αυθεντικό, ένα περιβάλλον στο οποίο αυτά, χτίζοντας το δικό τους κόσμο με επικοινωνία, έρευνα, αυτενέργεια και φαντασία, θα αναπτύσσονται από μόνα τους αλλά ταυτόχρονα και με τη διακριτική ορατή-αόρατη παρουσία του εκπαιδευτικού. Η οργάνωση του χώρου δουλειάς από την κάθε Νηπιαγωγό απαιτεί όχι μόνο γνώση και πείρα αλλά και συνεχή ενημέρωση και εφαρμογή των νέων πορισμάτων της Παιδαγωγικής Επιστήμης, που συμβαδίζουν ταυτόχρονα και με τις νέες εμπειρίες των παιδιών, για να είναι σε θέση να κατευθύνονται σωστά. Τα παραδείγματα και τα ερεθίσματα που κάθε φορά επιλέγονται πρέπει να είναι τέτοια ώστε να τα βοηθούν να ξεφύγουν από τα κονφορμιστι-

κά πλαίσια των άκαμπτων δραστηριοτήτων, για να βοηθηθούν να γίνουν αυτό που από τη φύση τους είναι προορισμένα, αυτό που τα ίδια θέλουν, αφού πρώτα το γνωρίσουν (αυτογνωσία), και όχι αυτό που ο εκπαιδευτικός ή ακόμη και το οικογενειακό τους περιβάλλον επιθυμεί γι' αυτά.

Είναι αυτό που σήμερα συχνά ακούγεται με το όνομα Ευέλικτη Ζώνη, με την οποία προωθούνται τα Σχέδια Εργασίας στο Νηπιαγωγείο (projects). Σύμφωνα με αυτή, κάθε γωνιά του Νηπιαγωγείου θα αποβλέπει στη μέσα από το διάλογο εναρμόνιση των ατομικών και συλλογικών αναγκών των παιδιών. Μιλάμε για το χώρο στον οποίο υπάγεται ταυτόχρονα και ο χρόνος, αναλογικά τολμώ να πω με το χωροχρόνο του Αριστοτέλη και του Einstein και τη γνωστή του θεωρία της σχετικότητας. Ο χώρος, δηλαδή, και ο χρόνος στην παιδαγωγική λειτουργία δένονται διαλεκτικά, έτσι ώστε να αλλάζει και ο χώρος και ο χρόνος κάθε φορά, ανάλογα με τις συγκεκριμένες απαιτήσεις της εκπαιδευτικής λειτουργίας. Δεν μπορεί το παιδί να βιώνει το χώρο στατικά, κατά τον ίδιο τρόπο δηλαδή στα 4, 5 και 6 του χρόνια, αλλά ούτε ακόμη κατά τη διάρκεια του ίδιου χρόνου. Και αυτό, γιατί το ίδιο το παιδί αλλιώς βιώνει και το χρόνο του σε σχέση με το χώρο κατά την εξέλιξή του (ιστορική και κοινωνική του πορεία). Ο εκπαιδευτικός δε θα ταξινομεί αυστηρά το χρόνο αλλά θα τον χειρίζεται ως ένα ανεκτίμητο αγαθό, για να τον μετατρέψει σε βίωμα για τα παιδιά. Θα τον δομήσει ποιοτικά και θα τον συνδέσει με την προσωπικότητα του κάθε παιδιού, με σεβασμό όχι μόνο στον προσωπικό του ρυθμό αλλά και στο δικαίωμά του σε αυτόν.

Ξεκινά έτσι ένα υπέροχο ταξίδι με τα παιδιά. Οδηγός-ξεναγός και επιβάτες συνδιαλέγονται διατηρώντας την αυτονομία τους, αναπτύσσουν με αξιοπρέπεια και ευθύνη τη σκέψη τους, συναποφασίζουν έναν προορισμό στον οποίο θα φτάσουν προχωρώντας όσοι θέλουν και μπορούν κάθε φορά. Η διαδρομή, προκλητική από τη γοητεία της περιπέτειας, θα εξελίσσεται μέσα από τον πλούτο της ποικιλίας δεξιοτήτων και γνώσεων, χωρίς κανείς να αγωνιά πότε ακριβώς και εάν θα φτάσει στον τελικό προορισμό. Άφιξη και αφετηρία ταυτίζονται, γίνονται ένα σε αυτό το ταξίδι-Σχέδιο Εργασίας. Στη διάρκειά του, άλλοτε ατομικά, άλλοτε σε μικρές ομάδες και άλλοτε συλλογικά, τα παιδιά εμπλέκονται σε διαδικασίες αναζήτησης, διαμόρφωσης και επεξεργασίας γι' αυτό που ερευνούν. Το σημασιοδοτούν και δρουν πάνω σε αυτό.

Στο ταξίδι θα συναντήσουν και άλλους ενήλικες πολύτιμους συνεργάτες τους, γονείς και φίλους, για να βιώσουν όλοι μαζί το χρόνο, μέσα από την πράξη. Με ριψοκίνδυνα συχνά άλματα, ξεπερνούν σταθερούς κανόνες και στεγανά, και αντιδρώντας σε κάθε είδους κηδεμόνευση και αδράνεια, γκρεμίζουν τα τείχη της εσωτερικότητας και μαθαίνουν όλοι μαζί να παρατηρούν από νέες οπτικές γωνίες ό,τι υπάρχει έξω από το Νηπιαγωγείο. Ένα χώρο

στον οποίο δε θα εκφράζουν μόνο την άποψή τους, αλλά θα τον εξερευνούν και θα τον βιώνουν ενεργά με όλες τους τις αισθήσεις, που είναι πιο δυνατές από ό,τι σε μας τους εκπαιδευτικούς. Εκεί θα εξελίσσεται μια δυναμική σχέση ανάμεσα στη δημιουργική επικοινωνιακή διαδικασία που τα παιδιά με τη δασκάλα τους έχουν θέσει. Έτσι θα καταλάβει ο εκπαιδευτικός όχι μόνο τι περιμένουν από εκείνον αλλά και τις προσωπικές αναζητήσεις τους και ποια θέματα παίζουν αποφασιστικό ρόλο στον αυτοσχεδιασμό τους. Σε ένα συνεχή ανοιχτό διάλογο, ενήλικες και παιδιά θα συνεισφέρουν ισότιμα μερίδια για να διαμορφωθούν δραστηριότητες που θα αντανακλούν και στα δύο συμμετέχοντα μέρη. Μια μεγάλη επανάσταση έγινε στο χώρο του Νηπιαγωγείου στις αρχές της δεκαετίας του '70, όταν έγινε αντιληπτό ότι το στατικό Νηπιαγωγείο πρέπει να εγκαταλειφθεί και να δώσει τη θέση του στις διάφορες γωνιές που ανταποκρίνονται στις προσδοκίες των παιδιών σε μια πολύπλευρη σχέση με την πραγματικότητα.

Σήμερα, στη ροή της αλλαγής κοινωνικών αξιών και καθημερινών πρακτικών σε μια πιο έντονη μορφή όπως και προηγούμενα τονίστηκε, το κέντρο βάρους των παραδοσιακών χώρων-γωνιών μετατοπίζεται σε χώρους δραστηριοτήτων, ώστε να έχουν τα παιδιά μεγαλύτερη άνεση και ησυχία για τις επιθυμίες τους και την πραγμάτωσή τους. Δύσκολη και οικονομικά ίσως ασύμφορη απαίτηση, αλλά παιδαγωγικά σωστή, ώστε να πάψουν κάποτε να προσαρμόζονται τα παιδιά στο χώρο, αλλά ο χώρος να προσαρμόζεται στις ανάγκες των παιδιών. Έτσι ο χώρος μέσα στον οποίο δρουν τα παιδιά και ο εκπαιδευτικός γίνεται ανάλογος των φαντασιακών ιδεών και προσδοκιών τους. Να μην ξεχνάμε όμως ότι τίποτα δεν μπορεί να υλοποιηθεί, εάν δεν υπάρχουν δύο βασικές αρετές. Ο διάλογος και ο σεβασμός, που θα γεννήσουν την επικοινωνία μέσα από την αμοιβαία προστασία και υποστήριξη.

Ας δούμε τη μάθηση σαν ένα δίχτυ μας λέει η Γερμανίδα Παιδαγωγός E. Kazemi-Veisari (2000), που θα το πλέξουμε «βάσει συγκρούσεων, πειραμάτων, λαθών και εγγυήσεων και θα σχετίζεται πάντα με το σκεπτόμενο και δραστηριοποιούμενο άτομο στο παρόν και με τα βιώματά του». Μιλάει ακόμη η ίδια παιδαγωγός και για τη συγκλονιστική ταραχή που πρέπει να νοιώθουμε στην καθημερινή εναλλαγή της κατακτημένης γνώσης και των εντυπωσιακών νέων εμπειριών. Μια αιώνια πάλη, σύγκρουση επαναλαμβάνεται μέσα μας ως παιδιά της φύσης που καθημερινά κατορθώνεται, τελειοποιείται από μας τους ίδιους ως μία αέναη γέννηση κατά το «πέθανε και γίνου» στον Φάουστ του Γκαίτε. Γιατί θα πρέπει ο εκπαιδευτικός να παλινδρομεί, για να μην πω οπισθοχωρεί, κάθε φορά που μια νέα θεώρηση σε ένα αντικείμενο γνώσης γεννιέται; Και γεννιέται όχι ασφαλώς για να γκρεμίσει αλλά να αναδομήσει. Σύμφωνα με τον Ηράκλειτο «Τα πάντα ρει» αλλά οι όχθες μέσα στις

οποίες το ποτάμι ρέει παραμένουν πάντα σταθερές. Η στάση του εκπαιδευτικού πρέπει να είναι όχι μόνο ανοιχτή αλλά και ταυτόχρονα κριτική απέναντι στο καινούργιο, εποικοδομητική, απροκάλυπτη, αδογμάτιστη, όπως άλλωστε πρέπει να είναι και η κρίση του για το παλιό πριν το αρνηθεί.

Αναπολώ τον E. From και το βιβλίο του *Ο φόβος μπροστά στην ελευθερία*, στην αλήθεια θα συμπλήρωνα, που έχει περισσότερα από ένα πρόσωπα. Αυτά τα πολλά πρόσωπα ο εκπαιδευτικός πρέπει να έχει την τόλμη να κοιτά κατάματα, να μην πισωγυρίζει ασκώντας τους φτηνή κριτική, αλλά με θάρρος, αυτοπεποίθηση και δουλειά, κυρίως δουλειά, να ζητά πρώτα από τον εαυτό του και μετά από τα παιδιά του το «δυνάμει» και όχι το οριστικό, το μια και για πάντα δοσμένο, το αμετάβλητο. Δεν υπάρχει χώρος οργανωμένης μάθησης, δεν υπάρχουν καινούργια προγράμματα, «Ευέλικτες Ζώνες», εάν δεν υπάρχει επινοήση, ανακάλυψη, εφεύρεση από το ίδιο το παιδί-άνθρωπο. Οφείλω να επισημάνω ότι τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών και τα Σχέδια Εργασίας διαπνέονται από τις παραπάνω αρχές και εύχομαι και ελπίζω ότι το ίδιο θα συμβεί για ό,τι μελλοντικά κατατεθεί. Να αφήσουμε τις ψυχές των παιδιών να ανθήσουν δίνοντας η καθεμιά το δικό της καρπό και άρωμα. Και όπως σε έναν αγρό δεν είναι όλα τα λουλούδια ίδια, έτσι και στην κοινωνία μας τα παιδιά δεν είναι και δεν πρέπει να είναι ίδια. Αυτό το αφάνταστα υπέροχο έργο έχει να επιτελέσει ο εκπαιδευτικός. Ο αγώνας του ίσως απαιτεί θυσίες, αλλά αξίζει τον κόπο.

Δεν μπορώ να τελειώσω, χωρίς να αναφερθώ σε μια ενδεχόμενη και κρυφή μέσα στον εκπαιδευτικό απορία που θέλω να την προλάβω και να την απαντήσω. Μήπως ζητάμε πολλά; Μήπως τα παραπάνω είναι μια ρομαντική ουτοπία; Η πείρα μου και η μελέτη του έργου μεγάλων παιδαγωγών απαντούν, χωρίς αμφιβολία, όχι. Όλα είναι δυνατά, αρκεί να υπάρχει θέληση. Όλα αυτά επιβεβαιώνονται και από την προσπάθεια εκπαιδευτικών που γίνεται στην περιοχή Reggio Emilia της Ιταλίας εδώ και περίπου 40 χρόνια και μπορεί κανείς να τα μελετήσει στο θαυμάσιο βιβλίο των Edwards, Gandini και Forman *Οι χίλιες γλώσσες των παιδιών προσχολικής ηλικίας*. Από το βιβλίο αυτό κλείνοντας παραθέτω το ακόλουθο ποίημα.

ΑΠΟΚΛΕΙΕΤΑΙ. ΟΙ ΕΚΑΤΟ ΥΠΑΡΧΟΥΝ!

Το παιδί
αποτελείται από εκατό.
Το παιδί έχει εκατό γλώσσες,
εκατό χέρια,
εκατό σκέψεις,
εκατό τρόπους σκέψης,
παιχνιδιού, ομιλίας.
Εκατό, πάντα εκατό
τρόπους να ακούει,
να θαυμάζει, να αγαπά.
Εκατό χαρές
να τραγουδά και να καταλαβαίνει,
Εκατό κόσμους
να εφευρίσκει,
εκατό κόσμους
να ονειρεύεται.
Το παιδί έχει
εκατό γλώσσες
(και εκατό εκατό εκατό ακόμη),
αλλά του αποστερούν τις ενενήντα εννιά.
Το σχολείο και ο πολιτισμός
διαχωρίζουν το κεφάλι από το σώμα.
Λένε στο παιδί:
να σκέφτεται χωρίς τα χέρια,
να τα καταφέρνει χωρίς το κεφάλι,
να ακούει και να μη μιλάει,
να κατανοεί χωρίς να χαίρεται,
να αγαπά και να θαυμάζει
μόνο το Πάσχα και τα Χριστούγεννα.
Λένε στο παιδί
να ανακαλύψει τον κόσμο που ήδη υπάρχει,
και από τις εκατό κλέβουν τις ενενήντα εννιά.
Λένε στο παιδί
ότι η εργασία και το παιχνίδι,
η πραγματικότητα και η φαντασίωση,
η επιστήμη και η φαντασία,
ο ουρανός και η γη,

η λογική και το όνειρο
είναι πράγματα
που δεν πάνε μαζί.

Κι έτσι, λένε στο παιδί
ότι οι εκατό δεν υπάρχουν.
Το παιδί λέει:
Αποκλείεται. Οι εκατό υπάρχουν!

LORIS MALAGUZZI

Βιβλιογραφία

- Adams, K. (1999). *Το παιδί σας μπορεί να γίνει έξυπνο αλλά και εντυχιμένο*. Θυμάρι.
- Βιδάλη, Α. (2000). *Νεωτερικότητα, Αγωγή και προσχολική ηλικία*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γαροφαλάκη, Μ. (1997). *Φαντασία και αυτενέργεια*. Ποταμός.
- Γκλιάνου, Ν., Κουλούρη, Π., Μπούκη, Κ., & Πικροδημήτρη, Μ. (2001). *Η Ενδυμασία (στο Διαθεματικό Εκπαιδευτικό Υλικό για την Ευέλικτη Ζώνη)*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Charlot-Bernard (1992). *Το σχολείο αλλάζει*. Προτάσεις.
- Chauvel, D., & Viviane, M. (1998). *Δραστηριότητες, διερευνήσεις, ανακαλύψεις*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Clark, E., Moustakas, Cereta P. (1986). *Παιδαγωγική της ελευθερίας*. Ταμασός.
- Delhaxhe, A., Terwagne, S., & Massoz, D. (1997). *Εργασία με το γραπτό λόγο*. Α.Π.Θ. Κέντρο καινοτομικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Επιστημονικά υπεύθυνη, Τ. Βαρνάβα -Σκούρα.
- Edward, C., Gandini, L., & Forman, G. (2001). *Regio Emilia, Οι χίλιες γλώσσες των παιδιών προσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Πατάκης.
- Frey, K. (1986). *Η μέθοδος Project*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Hogemann, M. (2000). *Νηπιαγωγός, ένα όχι συνηθισμένο επάγγελμα*. Κορφή.
- Husen, T. (1992). *Η αμφισβήτηση του σχολείου*. Προτάσεις.
- Kazemi-Veisari, E. (2000). *Ανοιχτός σχεδιασμός στο Νηπιαγωγείο*. Κορφή.
- Kazemi-Veisari, E. (2000). *Μαθαίνοντας από παιδιά- βιώνοντας με παιδιά*. Κορφή.

- Krenz, A. (2000). *Οι ανάγκες των παιδιών. Αναπτυξιακή συμπαράσταση στο Νηπιαγωγείο*. Κορφή.
- Κουτσουβάνου, Ε., & Γιαλαμάς, Β. (1999). *Ο χώρος του Νηπιαγωγείου και οι διαδικασίες μάθησης και διδασκαλίας*. Οδυσσέας.
- Μπασαγιάννη, Ε. (2002). Καθημερινές δραστηριότητες και σχέδια δράσης στο Νηπιαγωγείο. *Γέφυρες*, 2, 6-13.
- Μπονμπούρα, Α. (1986). *Η παιδαγωγική αύριο*. Επικαιρότητα.
- Ντολιοπούλου, Ε. (1999). *Σύγχρονες τάσεις της Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Ντολιοπούλου, Ε. (2000). *Σύγχρονα Προγράμματα για παιδιά προσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Piaget, J. (1979). *Το μέλλον της Εκπαίδευσης*. Υποδομή.
- Rohrs, H. (1984). *Το κίνημα της προοδευτικής Εκπαίδευσης*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Σιβροπούλου, Ρ. (1999). *Η οργάνωση και ο σχεδιασμός του χώρου (Νηπιαγωγείου) στο πλαίσιο του παιχνιδιού*. Αθήνα: Πατάκης.
- Σκούρα-Βαρνάβα, Τ. (1991). *Θεωρίες μάθησης, ανάπτυξης και αξιολόγησης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Σμαράγδα-Τσιαντζή, Μ. (1995). *Εφαρμοσμένη Παιδαγωγική στα παιδιά της προσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σμαράγδα-Τσιαντζή, Μ. (1996). *Αγωγή της προσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Το παιδί και η γραφή: Μια σχέση κλειδί για τη διά βίου μάθηση. (1997). *Πρακτικά σεμιναρίου του Κέντρου Καινοτομικών Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων Α.Π.Θ.*
- Χρυσοφίδης, Κ. (2000). *Βιωματική - Επικοινωνιακή Διδασκαλία: Η εισαγωγή της Μεθόδου Project στο σχολείο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χρυσοφίδης, Κ. (1991). *Σύγχρονοι Διδακτικοί Προβληματισμοί*. Σμυρνιωτάκης.